

ПОВЕРНЕННЯ ПЕТРА МОГИЛИ

Петро Могила. Літос. – Київ: Талком, 2018. – 656 с.

Нова книжка, яка щойно з'явилася під грифом Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародної школи україністики НАН України й Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в серії “Пам'ятки української полемічної літератури” – “Літос” Петра Могили, повна назва: “λίθος, або kamien z prosy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiey na skruszenie fałecznościemniey Perspektywy abo raczey paszkwilu od Kassiana Sakowicza...”. Перше видання побачило світ у друкарні Києво-Печерської лаври 1644 р. Нині твір перевидано; текст переклав зі старопольської, спорядив примітками, словником імен і термінів Ростислав Радишевський, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, ініціатор перевидання. Це перший повний український переклад твору. Книжка вийшла за благословенням Святейшого Патріарха Київського та всієї Руси-України Філарета.

У лаврському виданні на заглавному аркуші під присвятою Максиміліану Бржозовському стояв підпис “покірний отець Євсевій Пимін”. Насправді ж за цим псевдонімом заховався митрополит Петро Могила; таємницю псевдо ще 1672 р. розкрив Йоаннікій Галятівський. Та все ж дискусії довкола авторства твору тривали і тривають. Дехто з учених, напр., Степан Голубєв, уважав, що П. Могила був лише ініціатором і керівником видання, до якого залучено інших духовних осіб. Мав рацію Федір Титов, наголошуючи на тому, що участь П. Могили в цьому виданні значніша за всі його інші книги.

Р. Радишевський у передмові розкриває деякі біографічні подробиці про автора. Могила Петро Симеонович, чернече ім'я Петро (1596 – 1647) – митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор української освіти. Святий. Народився в сім'ї молдавського господаря Симеона Могили й угорської княжни Маргарет (Маргіт). У традиціях знатних родин XVI – XVII ст. польська геральдика виводила походження родини Могили від славетного римлянина Муція Сцеволи, нащадки якого перейшли з Риму до Греції, а звідти в Молдову. Друга легенда має румунське походження. І. Гаук пише: “Згідно з нею у березні 1486 р. у битві між угорськими та молдавськими військами під воєводою Стефаном IV був убитий кінь. Герольд Пурмига (Пуріче) тоді віддав свого. А оскільки Стефан був невеликого зросту, то вісник, допомагаючи йому сісти на коня, став на коліно і сказав: “Дозволь, пане, послужити тобі замість гірки”. На що Стефан

йому відповів: “З гірки я перетворю тебе на горб (могилу)”. Пурига відзначився і під час самої битви, тому був щедро нагороджений. З того часу він та його нащадки стали носити родові ім'я Могили” [1, 107].

Предком Могили вважають великого виночерпія (чашника), потім члена княжої ради при Стефанові Великому Козьму Могили. Дід митрополита Йоанн Могила був його внуком, управляв молдавським воєводством за господаря Олександра. Мав трьох синів: Єремію, Георгія та Симеона.

З кінця XV ст. родина ця посідала поважне становище в Молдавії та Валахії. Наприкінці XVI ст. дядько Петра Могили Єремія став господарем молдавським (1595 – 1606), інший дядько Георгій був у сані молдавського митрополита (1587 – 1589), нарешті батько Симеон був перкалабом хотинським, гетьманом сучавським, а згодом – господарем Волощини (1600 – 1602) і Молдови (1606 – 1607). Загинув Симеон у жовтні 1607 р., будучи отруєним в боротьбі за молдавський престол. Залишив 6 синів: Михайла, Гавриїла, Петра, Павла, Івана, Мойсея [5, 12-14]. У фамільному гербі Могили містяться герби і Молдови, і Волощини.

Збереглося мало відомостей про юність і виховання П. Могили; можливо, майбутній митрополит київський здобув початкову освіту у Львівській братській школі, де дидакалом і ректором був Йов Борецький, якого він запросив до майбутньої Лаврської школи. Далі навчався в закордонних університетах, імовірно, у Сорбонні або єзуїтському коледжі Ля Флеш у Франції, або в Замойській академії.

Дослідник слушно наголошує на тому, що домашня обстановка й середовище, у якому виростав П. Могила, змушували його з дитинства виявляти симпатію до польської держави й до польської культури. Могили навіть були пов'язані родинними стосунками з польським вищим суспільством. Опікуном юнака став магнат Станіслав Жолкевський (його родові гніздо було розташоване в Жовкві піді Львовом). Він обіймав важливі державні посади в Речі Посполитій, зокрема був київським воєводою (1608 – 1618), а потім гетьманом польним коронним (1588 – 1618) і гетьманом великим коронним і водночас великим канцлером коронним у 1618 – 1620 рр. Жолкевський узяв Могили як старшину польської армії із собою у військовий похід, що мав зупинити просування війська турецького султана Османа II на землі Молдавії й Поділля. 19–21 вересня 1620 р. відбулася Цецорська битва на полях біля р. Прут, недалеко від молдавської столиці Ясс. Вона закінчилася тяжкою поразкою польського війська, загинув Жолкевський. Невеличкій групі, серед якої був і П. Могила, пощастило врятуватися від погрому.

1621 р. султан Осман II знову повів свою армію в Україну, щоб захопити Кам'янець-Подільський та Львів, але під Хотином його зустріли війська Речі Посполитої, якими командував досвідчений полководець Карл Ходкевич. Це були польські, литовські, білоруські, німецькі, угорські та молдавські загоны, та їх було замало, щоб зупинити ворога. Приєдналися запорозькі козаки (понад 40 тис. осіб) на чолі зі славетним гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Вони допомогли виграти битву. У цій битві брав участь Петро Могила. Тут він познайомився з королевичем Владиславом, майбутнім королем Речі Посполитої (1632 – 1648), із гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним [5, 29].

Автор передмови висловлює припущення, що після Хотинської битви П. Могила став часто бувати в Києві, підтримував контакти з київським воєводою Томашем Замойським та відомим діячем православного табору Адамом Киселем та ін., почав скуповувати довколишні землі, оселився в селі Михайлівка-Рубежівка (тепер Києво-Святошинського району), де мав маєток.

За даними молдавських істориків, там, у скиті Києво-Печерської лаври, він відбував чернечий послух. Могили мали постійну підтримку польського короля, посвоячилися із польськими й українськими спольщеними родинами – Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими, Пршерембськими тощо. Визнаючи політичну зверхність Польщі, залишалися відданими православної вірі. Єремія й Симеон збудували Львівську Братську церкву Успіння Пресвятої Богородиці (її ще називають “Волоською”), підтримували Львівське братство грошовими внесками. Дочка Єремії, двоюрідна сестра Петра Могили Раїна (Регіна), дружина Михайла Вишневецького, заснувала в Україні кілька православних монастирів, її сестра Анна, дружина краківського воєводи Станіслава Потоцького, була членом Львівського братства [9, 371].

Звернено увагу на те, що 21 березня 1626 р. помер архімандрит Києво-Печерський Захарія Копистенський. У Петра Могили з’явилося бажання посісти його місце. Євген Голубинський у рецензії на книжку С. Голубєва зазначає, що схильність до чернецтва в Могили була помітна давно, і він навіть готувався стати ченцем [3, 5].

Печерська братія поставилася до молодого претендента недовірливо, мабуть, через його виняткову яскраву індивідуальність і відмінність від інших, не хотіла обирати його й мала інших кандидатів. Однак йому, за сприяння митрополита Йова Борецького, удалося не тільки зломити впертість печерських ченців та обивателів київського воєводства й отримати від них виборчий лист, а й домогтися, за підтримки впливових польських магнатів, щоб король затвердив його в цьому сані. Наприкінці 1627-го року тридцятилітнього Петра Могили було висвячено в архімандрити Києво-Печерської лаври.

У передмові наголошено на тому, що новий настоятель перебував у дружніх взаєминах із Мелетієм Смотрицьким, довіряв йому, бачив у його особі собі подібного й рівного, принаймні, відкритого для взаєморозуміння, брав діяльну участь у спробах до угоди між уніатами і православними. У Лаврі він розширив друкарню, видавав книжки, прагнув підняти рівень дисципліни серед ченців. Звідси скарги на його суворість, жорстокість і нещадність.

У приміщенні шпитального монастиря¹ Петро Могила заснував Лаврську школу. У реформованому вигляді вона проіснувала недовго, близько півроку. Неприязне ставлення Петра Могили до Богоявленського братства призвело до дуже серйозного загострення ситуації. Це товариство об’єднувало у своєму середовищі значну частину київського населення, шляхти, духовенства й міщан. До братства належало також усе військо запорізьке, козаки. У київському житті й у справах віри, напр., у справі Мелетія Смотрицького, братство відіграло велику роль. Виклик, кинутий Могилою, не міг минути безкарно. На сторону братства та його школи стало все населення Києва й козаки. Почалися заворушення, лунали погрози нагодувати вчителями Лаврської школи дніпровських осетрів. Могилі довелося поступитися загальному настрою. Братство також пішло на значні поступки. Домовилися. Це сталося, на думку проф. Степана Голубєва, наприкінці 1631 р.

Зважаючи на обставини, зазначає дослідник у передмові, Петро Могила погодився на об’єднання Лаврської і Києво-Братської шкіл, вступив до Київського братства, уклав із ним “Акт”, у якому покладав на себе обов’язки “старшого брата, довічного охоронця й наставника” об’єднаних шкіл. Акт підписали поважні духовні і світські особи: Ісакій Борискевич (Святогорець),

¹У книжці Ф. Титова “Краткое описание Киево-Печерской лавры” (Київ, 1911) є розділ “Больничный монастырь”. До нього входили дві кам’яні двоповерхові будівлі. Перша призначалася лише для хворих ченців; у другій мешкали монахи. До ансамблю входило дві церкви: св. Миколая й церква в ім’я ікони “Утоли мои печали”.

співзасновник Луцького братства, єпископ Луцький і Острозький; Авраамій Лецида (Стагонський), владика Туровський і Пінський; представники шляхти – намісник київського замку Остап Виговський, що перебував на службі у воєводи Адама Киселя; Федір Виговський, брат гетьмана Івана Виговського; міщан – Філон Стрибиль; Теодор Суцанський-Проскура й інші. Підтримали Петра Могила представники Львівського, Луцького, Вінницького, Кременецького й Віленського братств.

Становище об'єднаної школи залишалось непевним, бо право на її існування Сигізмунд III не визнав, і за його життя домогтися поступок було неможливо. Але 30 квітня 1632 р. король помер. Кончина монарха збудила великі надії у православних. На засіданні Сейму в червні 1632 р. Петра Могила було обрано митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. Владислав IV затвердив його в цьому сані й видав йому привілей, за яким Петро Могила мав повну владу над православними; у його розпорядження переходили Києво-Софійський собор і, крім того, Пустельно-Микільський монастир зі збереженням за Могилою й Києво-Печерської архімандрії.

Могила поспішив випросити благословення (“сакру”) і титул “екзарха святого апостольського Константинопольського трону” від константинопольського патріарха Кирила Лукаріса. У квітні 1633 р. у львівській Братській церкві Успіння Пресвятої Богородиці відбув хіротонію, яку провели львівський єпископ Єремія Тисаревський – як екзарх патріарха Константинопольського, єпископ Луцький і Острозький Ісакій Борискевич, єпископ Холмський і Белзький Паїсій Іполитович, єпископ Туровський і Пінський Авраамій Лецида (Стагонський).

Р. Радишевський описує, як 7 липня 1633 р. Петро Могила повернувся до Києва. Адепти приготували йому вчористу зустріч. Студенти колегіуму виголосили на його честь панегірик під назвою “Mnemosyne sławy, prac i trudów przżeświętego w Bogu i m.n. Piotra Mohiły”, а друкарі Києво-Печерської лаври – “Евфонію веселобрмачу”. Однак загалом серед населення й духовенства ставлення до нього було стримане. Ченці Пустельно-Микільського монастиря відмовилися підкоритися Могилі, і їх довелося примушувати до цього силою. Ісає Копинський заперечував законність обрання нового митрополита й не хотів добровільно поступитися йому місцем. Могила застосував проти нього силу, та це не зломило суперника.

Боротьба Могилі з ним тривала до самої смерті Копинського в 1640 р. С. Голубєв і П. Куліш намагалися надати цій боротьбі деякого ідейного обґрунтування. У Могилі Голубєв бачить представника нових, більш ліберальних і прогресивних поглядів, шанувальника західно-європейської науки та освіти; опонента його малює консерватором, противником світської науки. П. Куліш у 2-му томі свого “Отпаденія Малороссии от Польши” зображає Ісаю Копинського і Петра Могила представниками двох протилежних партій серед духовенства Західної Русі й України русько-московської і русько-польської. Перша, до якої належав, на думку Куліша, Копинський, прагнула до з'єднання з Москвою, друга, русько-польська, представником якої був Могила, стояла на боці польської держави. Коли ченці побачили справу бунтівного клірика програною, то частина їх, може бути, за домовленістю з Копинським, стала переселятися 1638 р. в межі московської держави. Для них це було більш безпечно. Сам Ісає Копинський хотів також утекти туди, але його схопили прихильники Могилі, і він закінчив своє життя в ув'язненні, імовірно, у печерському монастирі 5 жовтня 1640 р.

У передмові натрапляємо на принципову тезу про те, що діяльність Петра Могилі вирізнялася великою різнобічністю. Поєднуючи посади митрополита Київського і архімандрита Києво-Печерського, він мав велику владу й великі

матеріальні ресурси. Водночас, як уже зазначалося, був людиною вольовою та наполегливою. Завдяки цьому ієрарх зумів досягти багато чого з наміченого. Ця сильна особистість залишила великий слід як в історії західноруської церкви, так і в історії освіти й культурного розвитку Західної Русі й України. Київ став при ньому остаточно центром для всього православного населення Польщі й Литви.

На думку автора передмови, Петро Могила багато дбав про поліпшення церковної дисципліни. Він боровся проти різних відступів при посвяченні в духовний сан, особливо проти посвяти двоєженців. Церковну ієрархію підпорядкував суворішому нагляду, сам старався її контролювати. Були заведені особливі митрополічі намісники з вельми широкою владою, котрі мали допомагати митрополитові. Для розслідування аморальних учинків духовенства й суду над ним при митрополитові було засновано консисторію, за прикладом католицької церкви.

Велику увагу звернув Петро Могила на київські святині. Більшість із них перебували у стані запустіння. Митрополит відновив і прикрасив напівзруйнований Києво-Софійський собор, провів розкопки частини Десятинного храму й на місці їх побудував невелику церкву. За розпорядженням Могили були відновлені церкви Трьохсвятительська і Спаса на Берестові, а також Михайлівська церква в Києво-Видубицькому монастирі, збудована в 1070 – 1088 рр. за Всеволода Ярославича і зруйнована повинню Дніпра в 1580-х роках.

Літературна полеміка православних з іновірцями й видавнича діяльність, уважає Р. Радишевський, за Петра Могили також відігравали важливу роль. Для цього митрополит використовував великі літературні сили, які зумів зібрати в Києві, матеріальні засоби й, нарешті, друкарню Києво-Печерської лаври. Найважливішими її виданнями тоді були книги слов'яно-руською мовою: “Любомудрѣшаго кир Агапита діакона, блаженнѣйшему и благочестивѣйшему царю Іустиніану... главизны поучительны...” (1628, пер. Петра Могили), “Λειτουργίᾳρίωυ си ест служебникъ от литургій св. Васи́лія, Іоанна Златоустаго...” (1629), “Номоканонъ” (1629), “Пречестные акафисты пресладкому господу нашему Иисусу Христу, пресвятѣй Богородици и святому ієрарху Ніколі...” (1629), “Анфологія, сирѣчь и поученія душеполезная” (1636), “Учительное Евангеліе” (1637), “Служебникъ” (1629, 1639), “Λειτουργίᾳρίωυ си ест служебникъ от литургій св. Васи́лія, Іоанна Златоустаго...” (1639) – усі Петра Могили, “Постная Тріодъ” (1640), “Краткий Катехизис” (1645), “Полууставъ” (1643), “Псалтирь” (1643), “Евхологіонъ, албо молитвослов, или Требникъ” Петра Могили (1646), “Собраніе науки об артикулах вѣры” (1649), “Православное исповѣданіе вѣры...” (1996) та ін.; книги польською мовою: “Mnemosyne sławy” (1633), “Exegesis, to iest danie sprawy o szkołach Kijowskich y Winickich” (1635), “Paterikon, abo Zywoły śś. Oycow Pieczarskich et cet...” (1635), обидві – Сильвестра Косова, “Τερατοурγημα”, lubo cuda, które były tak w samym świętocudotwornym manastyru Pieczarskim kiiowskim, iako y obudwu świętych pieczarach...” Атанасія Кальнофойського (1638), “Parergon cudow” Іларіфона Денисовича (1638), “Listy Świętego Oycy Partheniusza” (1643), “Λιθος, abo kamien z prosy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiey na skruszenie fałecznościemney Perspektiwy abo raczey paszkwilu od Kassiana Sakowicza...” Петра Могили (1644), “Zebranie krotkiey nauki o artykułach wiary prawosławnokatholickiey chrześcijańskiej...” (1645), “Mowa duchowna przy szlubie... Іanusza Radziwiła...” Петра Могили” (1645) та ін.

Найзначнішим полемічним твором, що вийшов за життя митрополита, переконаний Р. Радишевський, був “Літос” (“Λιθος”). Підставою до видання

цього твору послужила поява “Perspektiwy” Касіяна Саковича, який із великим знанням церковних справ і життя торкнувся негараздів православної церкви, особливо її обрядової сторони. Спростуванню закидів Саковича і присвячений “Літос”. У ньому провадиться думка про те, що обряди східної церкви цілком відповідають її віровченню. Для заперечення думок Саковича, який торкнувся майже всіх аспектів церковного життя, “Літос” також порушує проблеми багатьох сторін цієї сфери. Тому книга має не тільки полемічний, а й важливий історичний інтерес.

Мінливість релігійних позицій Касіяна Саковича була помітна ще до його розриву з православ'ям. У 1620-их роках він прислужував уніатському єпископові в Перемишлі, де поведився аморально, навіть через жінку вбив чоловіка, хоча незабаром після цього якимось дивом став ректором Києво-Братської школи. У “Літосі” про це сказано так: “<...> якби в Києві не прикрила його чорна мантия, не уникнути б йому меча або ганебної шибениці” [6, 428]. Після чотирирічного ректорства він перебрався до Любліна, де трохи побув проповідником у православному товаристві, а потім став на бік уніатів. А 1641 р. змінив і це віросповідання й перейшов у католицизм.

Його книга “Perspektiwa” доволі описова. Він спирається на свій досвід знайомства із церковними справами, як у православних, так і в уніатів. Порівнює греко-східну обрядність із римсько-католицькою й паплюжить першу, указує, що “вперта схизматична Русь” читає “єресі” на взірць творів Клірика Острозького, Василя Суразького, Антиграфіста, Верифікатора та ін.

Полемічний діалог між Петром Могилою і Касіяном Саковичем автор передмови розглядає як поліфонію різних голосів, що існують у різні часи, метафорику обох авторів, де у відповідь на “Perspektiwy”, підзорну трубу або телескоп Саковича Євсей Пимін уживає термін “Літос, або камінь”, завдання якого – “летіти через терен, що відокремлює відправника від адресата”. Ця цитата із книги архієпископа Ігоря Ісиченка “Війна барокових метафор. “Камінь” Петра Могили проти “підзорної труби” Касіяна Саковича” [4, 82], яку подає Р. Радишевський, мовби ще раз доводить, що діалог між двома авторами має бути реконструйований відповідно до ідеї поліфонії. Кожен із цих голосів украй потрібен для іншого, без нього не можливе саме існування діалогу, він несе свою метафоричну мову, свою логіку. Тільки за існування Іншого, недоступного й недосяжного, котрий існує так само реально, як підзорна труба чи камінь, діалог може слугувати формою створення полемічного простору культури.

У цьому механізмі перенесення або аналогічної проекції задіяні й інші видання, які складають культурний контекст діалогу. Мова про книги уніата Ігнатія Стебельського “Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim zcieniów zakonnych powstające, czyli żywoty SS. Panien i Matek Eufrozyny i Parascewii, zakonnic i hegumenij, pod ustawą S. O. Bazylego W. w monasterze S. Spasa za Połockiem żyjących z Chronologią i przydatkiem niektórych służących do tego pożytecznych krajowych wiadomości...” (1781) і Пахомія Войни-Оранського “Zwierciadło albo Zastona od Przewielebnego Pachomiusza Wojny Orańskiego, z łaski Bożej i S. Stolice Apostolskiej Episkopa Pińskiego i Turowskiego. Naprzeciw uszczypliwej Perspektywie przez X. Kasjana Sakowicza złożonego Archimandrytę Dubieńskiego zebranej i napisanej etc. 1645. Wilno: w Drukarni Ojców Bazyljanów Unitów” (1645), які не залишилися поза увагою архієпископа Ігоря Ісиченка. Асиметрія відношення “Я – Інший”, що лежить в основі етичного виміру полемічного діалогу Пиміна і Саковича з урахуванням тодішнього культурного контексту, на думку Р. Радишевського, і є тим моральним імперативом, який пронизує інтерсуб’єктивний простір, дає змогу особистості прилучитися до трансценденції, а отже, до Бога, унаслідок

чого полемічний діалог зі способу передачі сенсу трансформується у спосіб сенсоутворення. Мислення починається тоді, коли свідомість роздвоюється, коли вона водночас стає свідомістю і себе, і зовнішнього.

Композиційно “Літос” складається з посвяти Максиміліанові Бжозовському, підстолю Київського воєводства, бо він “своїми плечима в стількох бурхливих приступах, як другий Атлас, підтримував, і тепер славною допомогою не як недбайливий, а як добрий син єдину свою у Дусі Святому через купіль святого хрещення Матір укріплює, підтримує і сприяє її відродженню. Тут же автор “Літоса” спростовує наклеп Саковича на руську церкву в посвяті ясновельможному Його Милості панові Станіславу Любомирському, графові Вишневецькому, воєводі й генералу Краківському, Непомоломицькому й т.д. “Отож, силою Святого Духана цю неправдиму “Перспективу”, а радше на представлений проти святої Православної Руської Церкви касіянівський наклеп, Камінь правдивої відповіді для спростування і знищення цього наклепу піднімаю” [6, 45], – пише Євсей Пимін.

Далі в “Літосі” вміщено передмову до читача, елогій читача до Касіяна, 14 розділів, у яких автор критикує помилки католиків і пояснює православні таїнства, богослужіння, пости і свята; у сучасній транскрипції подано примітки і словник імені термінів. В основу останнього ліг “Словник імен”, який склав С. Голубев для адаптованого видання “Літоса” в серії “Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе” (1893, ч. 1, т. 9).

Можна говорити про схожість “Літоса” до “Perspektiwy”: і там, і там є передмова до читача. Тільки якщо оптик (“optikus”) – так називає Саковича Пимін – у ній наводить аргументи свого відходу від православ’я й мотивує думку, що причиною прийняття католицизму стали ересі й забобони, то автор “Літоса” стверджує, що вірити Саковичеві не можна, бо він живе егоїстичними інтересами й часто плутається в аргументах: “Перспектива” якась незбагненна, “майже парадоксальна, яка на далекі відстані не показує, ані висот не сягає, але бачить, що в тельбухах приховано” [6, 53].

Р. Радишевський слушно вказує на те, що основний текст “Літоса” написаний відповідно до основної частини “Перспективи”, яка складається із двох розділів: перший – про “неблагопристойність” під час здійснення таїнств та інших богослужбових обрядів, другий – про абсурди в греко-східних чинах (статуті).

Сакович несправедливо дорікає православній церкві в її відступі від традиції, зокрема здійсненні таїнств хрещення й миропомазання; звертає увагу на відмінність форми слів, якою прикликають благодать святого Духа; з удаваною перевагою римської церкви доводить, ніби в ній цими таїнствами здійснюється вища, ніж у православній церкві, щедрість благодаті. Це все не відповідає дійсності, так само як і те, що на сповіді священник вивідує від духовних чад надто багато, ніби має намір відступити від православ’я. Хибним є погляд, що православні священники багатьох позбавляють св. причастя, бо самі не знають різниці між гріхами смертними і несмертними. Тому таїнство євхаристії Сакович пропонує православним здійснювати в одній просфорі і без проскомидії, яка, на його думку, являє собою нашарування пізніших забобонних часів. Він також зводить наклеп, ніби православні священники до таїнства євхаристії замість виноградного вина використовують оцет і мед, і як зловживання трактує доведення св. тайн до немовлят. Стверджує, зокрема, що православна церква не виконує належної форми благословення св. дарів і не знає часу їх провадження, і в цьому православні мають наслідувати римську церкву. Неправдиво, ніби у священних піснеспівах на літургії не помітне пристосування

до того чи того свята; звідси висновок, що треба виправити літургію, здійснювану в православній церкві, або ввести читану римську літургію (месу), яку в усьому світі практикують іще з апостольських часів. Симонія, стверджує він, – причина того, що так багато в православному клірі попів невчених, двоєженців та інших порушників церковних постанов. Кпинить Сакович і над обрядом таїнства шлюбу. Стверджує, ніби молитви при здійсненні таїнства елеєосвячення не виражають сутності самого таїнства. На його думку, священник без потреби і для своєї користі здійснює елеєосвячення й над здоровими, тоді як за вченням римської церкви тільки на смертному одрі особи тайнуються цим таїнством. Усі ці неправдиві свідчення, вигадки й наклепи автор “Літоса” спростовує, посилаючись на руські ритуали і требники.

Так само спростовує він побачені Касіяном недоліки в статуті православної церкви: заборону м’яса монахам і мирянам на кожний день, риби – на великий піст, пости в дні смерті святих, напр., у день усічення Йоанна Предтечі, мовляв, вони несумісні з радісним торжеством їх прославлення мученицькою смертю. У підсумку Касіян Сакович радить руським православним й уніатам об’єднатися із собою з римською церквою, бо інакше руським загрожує погибель у єретичних збоченнях. Подібні наклепи на православ’я викривають в особі Касіяна не лише апостата від православної церкви, а й ренегата від усього християнства, – уважає автор “Літоса”: “О безбожний наклепнику!... Добре ти зробив би, якби не тільки пір’я своє високо та гордовито, як павич, споглядав, а й глянув собі під ноги та недоліки свої помітив: тоді б миттю ти пір’я своє опустив, побачивши свої недоліки, а не засуджував би незаслужено братів своїх” [6, 419]. Про схильність Саковича до наклепів твердив один із захисників папізму Францішек Сярчинський у книзі “*Obraz wieku rapanowania Zygmuntą III...*”: “Касіян, захоплений фанатизмом, у своїй творах переступав навіть межі звичної пристойності. Замість переконань із розуму і св. письма, він плямував супротивників брехливими насмішками й замість братського єднання викликав у них ненависть до всього римського” [10, 116].

У побудові трактату Євсевій Пимін спирається на принцип діалогічності, у підвалинах якого – діалоги Платона, де домінує думка про незбіжність “я” із самим собою. Коли йдеться про “я” індивіда і “я” як уселенський розум, то проблема переходить із горизонтальної площини в іншу – вертикальну: “я” стає точкою перетину смертного конкретного життя й усієї історії людського духу. У цій точці індивід усім своїм буттям повернений до Іншого. Ця друга невідділена від “я”; суміжний діалог із нею є водночас показником уміщеної в індивіда культури. Діалогічна побудова антитез після цитування звинувачень Саковича сприяє тому, що автор трактату ніби імітує живу розмову з опонентом. Структурованість свідомості автора “Літоса” відіграє роль онтологічного підґрунтя діалогу.

Р. Радишевський пише: “Особливою риторичною зачіпкою позабогословського характеру в праці Петра Могили став опис фізичної вади опонента – відсутності одного вуха. Окрім вступного елогію, цій темі присвячено чимало фрагментів “Літоса”, що дало авторові змогу суттєво поповнити арсенал індивідуальних, неповторних образів полемічного характеру. Зокрема, простежуємо це в тезах:

– “Не заглянувшись спочатку на самого себе, що не має вуха, осуджує старших своїх єпископів уніатських, що вони не справжні уніати, а лиш пофарбовані і поверхові”;

– У пильних стараннях Його Милості митрополита свого православного достойних людей із потрібними двома вухами” і т. д. [6, 35].

На адресу Саковича автор “Літоса” не шкодує таких назвиськ, як недоумок, дурень, баламут, брехун, безмозкий брехун, розстрига, архисхизматик, Каїн, лицемір, Вакула, дудак, раб черева тощо. Усі вони позначають одного й того ж референта й покликані моделювати аморальність супротивника, надають йому певної внутрішньої диференціації і знімають тотожність самому собі.

Ще одна проблема – мова написання твору. У науковому світі нема одностайної думки в цьому питанні: деякі вчені, напр., Ришард Лужний, вважають, що перша редакція була польською мовою, інші, наприклад, Сергій Єфремов, – висувають гіпотезу щодо українського варіанта першотвору, який пізніше було перекладено на польську, хоча на його сліди досі ніхто не натрапив. Цю версію може підтримувати думка Володимира Перетца про те, що з 19 творів, які приписують Петрові Могилі, польською написано лише “Літос”, а решту – церковнослов’янською або тодішньою українською. Р. Радишевський схильється до думки, що твір уперше постав у старопольській версії, бо державна мова Речі Посполитої разом із латиною слугувала для офіційних перемовин, ведення службової документації, диспутів тощо.

Якщо ж говорити про специфіку перекладу “Літоса”, то перекладач, поставивши перед собою завдання ознайомити читача із твором, який вони не можуть прочитати через незнання старопольської мови, прагнув розкрити особливості культури польського народу, старався максимально зберегти й усіма способами пояснити наявні в тексті реалії й подолати всі труднощі художньої інтерпретації. Учені виокремлюють кілька лінгвістичних чинників, які перешкоджають повній перекладності оригіналу: “1) неоднакова категоризація дійсності різними мовами; 2) існування етнографічних лакун; 3) орієнтація тексту на використання специфічних особливостей оригіналу; 4) надання діалектам стилістичної значущості; 5) настанова автора оригіналу на формалістичні трюки й заум; 6) використання в тексті гри слів і варваризмів” [8, 121].

Зрозуміло, що перекладач узяв їх до уваги. Наприклад, інтерпретація терміна “політика”, який уживає Петро Могила, відмінна від сучасного значення. А ще мова оригіналу насичена певними стереотипами, напр., “проста Русь” – у Петра Скарги, “безглузда Русь”, “дурна Русь” – у Саковича. Якраз Петро Могила і “став тим найсильнішим і найпершим голосом, який був покликаний розвінчати негативне стереотипне бачення, позаяк зумів вийти за межі конфесійної обмеженості та однобічності” [6, 40]. Якщо говорити про відбір мовних засобів зі складу старопольської мови, то Р. Радишевський часом уживає слова, які не мають українських відповідників: *адорація*, *витрикуш*, *інкурсія*, *конклюдія*, *корпорал*, *матеолог*, *реверенція* тощо. Подає їх пояснення.

Загалом переклад “Літоса” високомайстерний, здійснений за критеріями еквівалентності й адекватності, що свідчить про мовну й культурну компетентність тлумача. Р. Радишевський чимало переклав зі ставропольської; згадаймо хоча б “Тренос” Мелетія Смотрицького, твори Лазаря Барановича, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Йосипа Верещинського, Теодосія Баєвського, Мартина Пашковського та ін. Він – великий перекладач-практик, добре засвоїв теоретичні основи перекладу й виробив власну концепцію еквівалентності. За всієї важливості збереження національно-культурної й часової специфіки твору все-таки головним залишається вміння перекладача віддати індивідуальний стиль автора оригіналу, що помітно, скажімо, на перекладі “Елогія читача до Касіяна”.

В оригіналі:

Oberwaleś od Rusi Kamień, Kassianie,
Za ciemną Perspektywę, nie dziwujże na nią.
Bo w sakramentach swoje Ruś kładzie zbawienie,
A ty im zabobonów przyczytasz manienie;
Królowi też Polskiemu, jako swemu panu,
Ruś są wierni poddani z duchownego stanu.
A twa potwarz przed prawdą, onych zgasa zgoła,
Wszystek żeś jest obłudnik, świat na ciebie woła,
Dajże pokój już Rusi, pokić stanie ducha,
Kasjanie; bo zbędziesz i drugiego ucha.

У перекладі:

Відірвав ти від Русі камінь, Касіяне,
За темну "Перспективу" він для тебе стане.
Адже в таїнствах Русь має спасіння,
А ти забобонів посилаєш маніння.
А польському королю, як своєму пану,
Русь має вірнопідданих духовного сану.
Свята правда твій наклеп негідний змиває,
Ти ж бо лицемір – весь світ це знає й волає:
Дай же Русі спокій, доки нам вистачить духа,
Касіяне, бо збудешся й другого вуха.

Очевидну вимогу зберегти стиль автора оригіналу не так уже й легко виконати. Насамперед тому, що вона вступає в суперечність із потребою адаптації тексту до українського читача, що неминуче веде до заміни тих чи тих виражальних засобів подібними (напр., "Ruś kładzie zbawienie" на "Русь має спасіння"). Але головна трудність у тому, що тлумач часто передбачає вибір із кількох варіантів відтворення однієї й тієї ж думки, одного й того ж стилістичного прийому оригіналу і, роблячи цей вибір, свідомо чи несвідомо орієнтується на себе, на своє розуміння того, як у цьому випадку краще сказати. Та весь переклад "Літоса" засвідчує, що його український інтерпретатор має літературний талант, володіє всім набором виражальних засобів, тобто є письменником. І водночас головні герої твору Пимін і Сакович говорять своїм голосом, а не голосом перекладача. Тобто підміни естетики автора естетикою перекладача немає, і в цьому головна заслуга Р. Радишевського.

С. Голубєв указує на перевагу автора "Літоса" над Касіяном Саковичем: у творі Петра Могилы помітні сліди доброго богословського вишколу, чого немає в його опонента. Привертають увагу багатющі джерела твору: богослужбові православні книги південно-руських, грецьких, московських і римських видань (латиною), богослужбові книги римо-католицьких видань, постанови вселенських і помісних соборів, ритуали й агенди (збірники церковних обрядів), твори отців і вчителів церкви, як східних, так і західних: Діонісія Ареопагіта, Атанасія Великого, Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Йоанна Златоустого, Кирила Єрусалимського, Кипріяна, Максима Сповідника, Йоанна Дамаскіна, Тертуліана, Августина Блаженного, Іларія (Піктавійського), Амвросія Медіоланського та ін., церковно-історичні твори Євсевія, Сократа, Созомена, Никифора, Калліста, а з пізніших – Баронія Цезаря, а також хроніки Олександра Гваніньї, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського, "Żywoty świętych" Петра Скарги, богословські твори римсько-католицьких учених, переважно

схоластиків: Алкуїна, Томи Аквінського, Йоанна Дунса Скотта, Дуренда де Санто Порціано, Бернарда Клервоського, Йоанна Бонавентури, Беллярміна, Матвія Галлена, Серарія, Єгідія, Амілярія, Гаранзи, Петра Аркудія та ін., дрібніші канонічні, проповідницькі і полемічні твори.

С. Голубєв пише: “Представники київської вченості могилянських часів за своїм широким богословським пізнанням далеко залишили по собі автора “Перспективи” й під час учених дискусій могли міряться силами з більш освіченими супротивниками. Зокрема, з питань обрядовості в упорядників “Літоса” була і ще особлива перевага над Саковичем: питання ці на той час були животрепетними і їхнім вивченням могилянський гурток займався ще до появи “Перспективи” [2, 366].

Крім полемічних творів, видавнича діяльність Могили була скерована й на книги суто церковного характеру. Зокрема, 1637 р. з його ініціативи було перевидано “Євангеліє учительне”, воно містило повчання на всі річні неділі і свята.

Для керівництва священників митрополит видав 1646 р. “Евхологонъ, албо молитвослов, или Требникъ”, відомий більше під назвою “Великий Требник Петра Могили” або “Требник”. Допомогали йому в підготовці “Требника” знавці богослов’я Ісає Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів, Атанасій Кальнофойський, Ігнатій Оксентович-Старушич, Йосиф Тризна, Йосиф Кононович-Горбацький, Софроній Почаський та ін. Важливо було уніфікувати та збагатити обряди Української православної церкви, наблизити їх до богослужбової практики і прямувань інших християнських віросповідань. У передмові до другого видання молитвослова зазначено: “*Требник* – це богослужбова книга, що містить церковні обряди, чини, молебні й молитви, що їх виконує душпастир для окремих осіб чи суспільних груп, і які не зв’язані із церквою чи календарними святами. *Требник* Могили охоплює три окремі частини. Перша з них, найбільша, устійнює обряди таїнств і зв’язані з ними чини, що охоплюють життя християнина від народження до смерті та його загробне життя. Друга частина містить чини та посвячення і благословення різних речей храму й домашнього вжитку. Остання, третя частина присвячена чинам, молебням і молитвам на різні випадки суспільного життя. Всіх чинів начислялося 129; чини, яких бракувало (на посвячення різних церковних сосудів), запозичено із чужих джерел. У *Требнику* є 37 нових чинів, серед яких 20 таких, яких не було в грецьких, слов’янських і римських *требниках*, вони взяті з практики Української Православної Церкви. До чинів додано велике число пояснювальних статей із літургічними, догматичними канонічними й загальнокультурними навчаннями і приписами, так що, крім богослужбових завдань, *Требник* Могили був важливим теологічним довідником, своєрідною церковною енциклопедією” [7, 9–10].

Мова “Требника” – церковнослов’янська; передмова Петра Могили, вірш на герб Петра Могили, передмова до таїнств, похоронні казання написані тодішньою українською книжною мовою. Ще складаючи “Анфологію, сирѣчь и поученія душеполезныя” (1636), він надавав великого значення тодішній книжній українській мові, нею ж таки складав проповіді, у казанні “Крест Христа спасителя і каждого человекѣка” (1632) усі тексти Св. Письма подав тодішньою українською книжною мовою.

Аркадій Жуковський, автор аналітичної статті про молитвослов, зазначив: “Могила був ініціатором зближення християнських церков, автором відомого проекту співпраці між православною і католицькою церквами. У відповідності зі своїми поглядами він намагався знайти синтезу між Сходом і Заходом, наблизити церкву і культуру України до центрів Західної Європи. Виявами

цих прагнень були реформи на відтинку освіти, богословської науки, обрядовости. Свої великі проекти Петро Могила реалізував при допомозі висококваліфікованого гуртка співробітників і сподвижників, т. зв. Київського Могилянського Атенею, що гуртувався довкруги Печерської лаври і Київської Колегії” [7, 9].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гаяк І.* Дилеми біографічних пошуків // П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Відп. ред. А. Колодний, А. Климов. – Київ: Інститут філософії НАН України, 1997.
2. *Голубевъ С.* Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. – Київ: Типографія С. В. Кульженко, 1898. – Т.2.
3. *Голубинский Е.* Отзыв о сочинении г. С. Голубева “Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники”. Т. 1. – Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1885.
4. *Ісіченко Ігор.* Війна барокових метафор. “Камінь” Петра Могили проти “Підзорної труби” Касіяна Саковича – Харків: Акта, 2017.
5. *Мицик Ю.* Св. Петро Могила. – Харків: Фоліо, 2012.
6. *Могила Петро.* Літос. – Київ: Талком, 2018.
7. *Передмова // Требник Петра Могили.* 2-е вид. – Канберра – Мюнхен – Париж: НТШ, 1988.
8. *Сдобникова В., Петрова О.* Теория перевода. – Москва: Восток-Запад, 2006.
9. *Хижняк З.* Могила Петро Семенович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст. – Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2001.
10. *Siarczyński F.* Obraz wieku panowania Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego [...]. – Lwów: Drukarniaim. Ossolins, 1828. – Cz. 2.

Отримано 18 лютого 2019 р.

Олександр Астаф'єв
м. Київ

Передплачуйте

СЛОВО *i* ЧАС

– *єдиний академічний*

*літературознавчий журнал
про українську та світову літературу.*

Передплатний індекс – 74423.

*Електронний варіант
на Web-сторінці за адресою:*

<http://il-journal.com>

